

Εργατικά συνδικάτα και θεωρίες των μισθών: Η περίπτωση του J.S. Mill και του Marx

Δημήτρης Σωτηρόπουλος¹ και Γιώργος Οικονομάκης²

Περίληψη

Η ένταση της ταξικής πάλης στην Αγγλία της δεκαετίας του 1860 αρχίζει να μετασχηματίζει τα εργατικά συνδικάτα από ενώσεις αλληλοβοήθειας σε σημαντικούς διαπραγματευτικούς παράγοντες. Στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος αναπτύσσονται δυο διαφορετικές πολιτικές στρατηγικές, οι οποίες αντανακλώνται σε θεωρητικό επίπεδο στις παρεμβάσεις των Marx και J. S. Mill. Αμφότερες στρέφονται ενάντια στο κυρίαρχο αναλυτικό πλαίσιο της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών, σύμφωνα με το οποίο κάθε εργατική διεκδίκηση αποδεικνύεται τελικά αντίθετη προς τα συμφέροντα της ίδιας της εργατικής τάξης, αναγνωρίζοντας σαφή κοινωνικό ρόλο στα εργατικά συνδικάτα. Ο Mill, τροποποιώντας τις θέσεις που νωρίτερα είχε υποστηρίξει, επιχειρηματολογεί υπέρ μιας ρεφορμιστικής συνδικαλιστικής στρατηγικής η οποία σε τελευταία ανάλυση δεν καταλήγει στην αμφισβήτηση της καπιταλιστικής εξουσίας. Ο Marx, αντίθετα, έρχεται σε ρήξη με το πλαίσιο αυτό, τονίζοντας την ασυμφιλίωτη αντίθεση ανάμεσα στα μακροπρόθεσμα ταξικά συμφέροντα του κεφαλαίου και της εργασίας.

Λέξεις Κλειδιά: Θεωρία του κονδυλίου των μισθών, αγγλικά συνδικάτα του 19ου αιώνα, «αναίρεση» της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών από τον Mill, θεωρία των μισθών στον Marx.

¹ Ο Δημήτρης Σωτηρόπουλος διδάσκει στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

² Ο Γιώργος Οικονομάκης είναι επίκουρος καθηγητής στο τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

1. Εισαγωγή

Η τρίτη εικοσιπενταετία του 19^{ου} αιώνα είναι σχετικά πυκνή σε θεωρητικές και πολιτικές εξελίξεις. Πρόκειται για τη «χρυσή εποχή της καπιταλιστικής ανάπτυξης». Η ύφεση του 1857 δεν ήταν παρά ένα προσωρινό διάλειμμα πριν την αναπτυξιακή κλιμάκωση της δεκαετίας του 1860 και την αναπτυξιακή έκρηξη του 1871-73 (Hobsbawm 1996: 54, 57, 78-79).

Σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο η περίοδος που εκκινεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1840 καθορίζεται καταλυτικά από τις συνέπειες των επαναστατικών εξεγέρσεων του 1848. Οι «κοινωνικές επαναστάσεις των φτωχών εργαζομένων» και «ο φόβος της επανάληψής τους» σηματοδότησε (τουλάχιστον για τη Δυτική Ευρώπη) το τέλος της πολιτικής της μοναρχικής διακυβέρνησης των λαϊκών μαζών. Οι κοινωνικές εξελίξεις ευνοούν τη «φιλελεύθερη» πολιτική δημοκρατία ενώ παράλληλα οι λαϊκές τάξεις και ειδικότερα η εργατική τάξη αναγνωρίζονται ως μόνιμα στοιχεία του πολιτικού σκηνικού. Εντός της συγκυρίας αυτής, η άνοδος του εργατικού κινήματος στη δεκαετία του 1860 κινητοποιεί σε ολόκληρη την Ευρώπη μια διαδικασία τροποποίησης της νομοθεσίας «έτσι ώστε να επιτρέψει τουλάχιστον κάποια στοιχειώδη μορφή εργατικής οργάνωσης και απεργιών». Ειδικότερα στη Μεγάλη Βρετανία μέσα στην περίοδο 1867-1875 αναπτύσσεται ένα ουσιαστικά πλήρες σύστημα νομικής αναγνώρισης, ιδιαίτερα ευνοϊκό για τον εργατικό συνδικαλισμό, καίτοι δεν έπαψαν οι κατά περιόδους απόπειρες να περισταλεί η ελευθερία που του παραχωρήθηκε (όπ. παρ.: 27, 34, 48-50, 53, 65, 175-176).

Ταυτόχρονα, είναι μέσα σε αυτήν την περίοδο που αρχίζει να αποδομείται μια θεωρία «που επί δεκαετίες φημιζόταν ως αδιαμφισβήτητη» (Rubin 1994: 403-404). Πρόκειται για την κυρίαρχη στην εποχή της θεωρία του κονδυλίου των μισθών. Στην ίδια, σε γενικές γραμμές, περίοδο, και με βασικό μας επίκεντρο τη σπουδαιότερη εκείνο τον καιρό καπιταλιστική χώρα, τη Μεγάλη Βρετανία, θα εστιάσουμε και την ανάλυσή μας επιχειρώντας να αντιληφθούμε τις αιτιακές συσχετίσεις ανάμεσα στην κινηματική ανάπτυξη και τις θεωρητικές μετατοπίσεις και επιρροές στο κομβικό ζήτημα της θεωρίας των μισθών, όπως αυτές εμφανίζονται κυρίως μέσα στο έργο τόσο του John Stuart Mill (Mill στο εξής) όσο και του Karl Marx.

Συγκεκριμένα, θεωρούμε ότι κατά τη δεκαετία του 1860 αναπτύσσονται στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος δυο διαφορετικές *πολιτικές στρατηγικές*, οι οποίες σε θεωρητικό επίπεδο βρίσκουν ερείσματα στις παρεμβάσεις του Marx και του Mill. Και οι δύο στρέφονται ενάντια στο

κυρίαρχο αναλυτικό πλαίσιο της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών, σύμφωνα με το οποίο κάθε εργατική διεκδίκηση αποδεικνύεται τελικά αντίθετη προς τα συμφέροντα της ίδιας της εργατικής τάξης. Ο Mill, τροποποιώντας, με το γνωστό άρθρο του 1869, θέσεις που νωρίτερα είχε υποστηρίξει, επιχειρηματολογεί για πρώτη φορά υπέρ μιας ρεφορμιστικής συνδικαλιστικής στρατηγικής η οποία σε τελευταία ανάλυση δεν καταλήγει στην αμφισβήτηση της καπιταλιστικής εξουσίας. Ο Marx, αντίθετα, έρχεται σε ρήξη με το πλαίσιο αυτό, τονίζοντας την ασυμφιλίωτη αντίθεση ανάμεσα στα μακροπρόθεσμα ταξικά συμφέροντα του κεφαλαίου και της εργασίας.

Η δομή του άρθρου έχει ως εξής. Στην επόμενη ενότητα θα καταγράψουμε κριτικά (αναζητώντας το ταξικό τους υπόβαθρο) βασικές θέσεις της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας και ειδικότερα του Mill επάνω στη θεωρία των μισθών. Στην ενότητα τρία θα αναζητήσουμε τα αίτια της κατάρρευσης της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών, δίνοντας έμφαση στην περιβόητη «αναίρεση» (recantation) του Mill. Στην ενότητα τέσσερα θα προσεγγίσουμε τη σχετική ανάλυση του Marx, με έμφαση στη θεωρητική του κριτική ενάντια στις αντισυνδικαλιστικές θεωρίες της Κλασικής Σχολής της Πολιτικής Οικονομίας, ενώ στον επίλογο θα συνοψίσουμε τα συμπεράσματά μας.

2. Από το «σιδηρούν νόμο» στο κονδύλι των μισθών: η κλασική «αντίδραση» απέναντι στη συνδικαλιστική δράση

2.1. Ο ρικαρδιανός «νόμος»

Είναι γενικά αναγνωρισμένη η συνεισφορά του David Ricardo στη διατύπωση μιας ολοκληρωμένης και συνεκτικής θεωρίας των μισθών. Η ρικαρδιανή θεωρία των μισθών (Ricardo 1992: κεφ. V) προσανατολίζει την επιστημονική αναζήτηση ειδικά στο εισόδημα των μισθωτών εργατών, συνδέει θεωρία κέρδους και μισθών και επιχειρεί να εξηγήσει το μηχανισμό συγκρότησης μιας (μακροχρόνιας) *κεντρικής «φυσικής» τιμής* των μισθών, ανεξάρτητης από τις προσωρινές διακυμάνσεις της στην αγορά (αγοραία τιμή) ως αποτέλεσμα της δράσης των δυνάμεων της προσφοράς και της ζήτησης.

Σε αυτό, ωστόσο, το τελευταίο θεωρητικό ζήτημα, δηλαδή στο μηχανισμό διαμόρφωσης του κέντρου βάρους της τιμής της εργασιακής δύναμης, εγείρονται σημαντικά ερωτήματα επί της ρικαρδιανής θεωρίας, που αφορούν στο περιεχόμενο των δυνάμεων έλξης και ισορροπίας. Ο Ricardo, ακολουθώντας τον Malthus, προσδιορίζει τη διαδικασία συγκρότησης της κεντρικής τιμής των μισθών («φυσική τιμή») στη βάση τόσο του «αμετάβλητου βιολογικού νόμου της ανθρώπινης αναπαραγωγής» όσο και του «φυσικο-χημικού νόμου της φθίνουσας γονιμότητας του εδάφους» (βλ. σχετικά και Rubin. 1994: κεφ. 30). Στο μέτρο που ο νόμος του πληθυσμού δεν ενσωματώνει (στη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης) κάποιο πολιτιστικό στοιχείο¹, ο Ricardo οδηγείται σε μια θεωρία «φυσιολογικού ελάχιστου» (σε ένα «σιδηρούν νόμο» των μισθών) δηλαδή μια θεωρία που εξισώνει τους μισθούς των εργατών (το κέντρο βάρους ή έλξης τους) με το σύνολο των μέσων διαβίωσης που είναι αναγκαία για τη βιολογική τους αναπαραγωγή, χωρίς αύξηση ή μείωση του εργατικού πληθυσμού (βλ. σχετικά Rubin 1994: 356-357)².

Και από εδώ εκκινεί η αντισυνδικαλιστική βάση του ρικαρδιανού σχήματος. Από τη στιγμή που οι διακυμάνσεις των μισθών ρυθμίζονται από 'φυσικές' μεταβολές του πληθυσμού, κάθε προσπάθεια αύξησης των μισθών με τεχνητά μέσα, π.χ. μέσω απεργιών ή εργοστασιακής νομοθεσίας, είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Η όποια αύξηση των μισθών θα καταλήξει, μέσω της αύξησης του πληθυσμού, σε μείωση στο «φυσιολογικό ελάχιστο». Ο Ricardo στέκεται μάλλον αδιάφορος μπροστά στη σημασία της «εργοστασιακής νομοθεσίας» για τη βελτίωση των όρων ζωής της εργατικής τάξης, καθώς δείχνει να υποτιμά τις επιπτώσεις στο ύψος των μισθών που μπορούν να επιφέρουν η συνδικαλιστική οργάνωση και οι οικονομικοί αγώνες της εργατικής τάξης (όπ. παρ.: 356-359, Ψαλιδόπουλος 2002: 79). Επομένως, το έργο του νομιμοποιούσε θεωρητικά την ανυπαρξία εργοστασιακής νομοθεσίας στην εποχή του. Και από την άποψη αυτή ο Ricardo δεν προχώρησε ούτε ένα βήμα παραπέρα από τον Adam Smith (βλ. Smith Βιβλίο Ι, κεφ. 8 – σχετικά και πιο κάτω) – και το δικό του νομοτελειακό καθορισμό των μισθών, στη βάση των φάσεων συσσώρευσης του κεφαλαίου (ζήτηση εργασίας) και της εξέλιξης του πληθυσμού (προσφορά εργασίας) – που επίσης «δεν πιστεύει ότι η ένωση των εργατών μπορεί να βελτιώσει την τύχη τους» (Rubin 1994: 262 κ.ε.).

2.2. Το γενικό πλαίσιο της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών και όψεις της ιδιαίτερης προσέγγισης των Principles του Mill

Οι διάφορες εκδοχές της *θεωρίας του κονδυλίου* των μισθών αποτέλεσαν το κεντρικό επιχείρημα γύρω από το οποίο οργανώθηκε η ανάλυση της διανομής στις μετα-ρικαρδιανές κλασικές αναλύσεις. Παρότι ίχνη της βρίσκουμε ήδη στο κείμενο του Smith³ η θεωρητική αυτή προσέγγιση λαμβάνει την πρώτη ολοκληρωμένη της μορφή στα έργα των James Mill και McCulloch (Rubin 1994: 263, 399, Schumpeter 1994: 667, Forget 1992: 35). Ως κατεξοχήν θεωρία της προσφοράς και της ζήτησης, συνιστά μια σημαντική αναλυτική μετατόπιση σε σχέση με τη ρικαρδιανή προσέγγιση της διανομής⁴ (βλ. σχετικά Σωτηρόπουλος 2006).

Αρκετές σύγχρονες αναλύσεις επιμένουν να υποστηρίζουν ότι ο Mill συνεχίζει στην κατεύθυνση των James Mill και McCulloch, διατηρώντας μια εκδοχή του κονδυλίου των μισθών εκφρασμένη σε *πραγματικούς όρους*, στα πλαίσια ενός απλοποιημένου μοντέλου όπου η συνολική κοινωνική παραγωγή λαμβάνει χώρα σε *διακριτές* παραγωγικές περιόδους (π.χ. βλέπε Ekelund 1976, Ekelund and Kordsmeier [1981] 1991, West and Hafer [1978] 1991, Negishi 1985). Σε ένα τέτοιο μοντέλο, το μισθιακό κονδύλι αποτελείται από το σύνολο των καταναλωτικών εμπορευμάτων που πρόκειται να συντηρήσουν την εργασία εντός της δεδομένης παραγωγικής περιόδου, και το οποίο είναι αποτέλεσμα της προηγούμενης περιόδου. Επιπλέον, τα μισθιακά εμπορεύματα εμφανίζονται *εντελώς διακριτά* από τα αγαθά πολυτελείας. Όταν, επομένως, το δεδομένο υλικό κονδύλι των μισθών διανεμηθεί ανάμεσα σε έναν καθορισμένο αριθμό εργαζομένων, ο πραγματικός μισθός θα προσδιοριστεί *ενδογενώς*. Μολονότι το απόθεμα των μισθιακών εμπορευμάτων είναι *σταθερό* κατά τη συγκεκριμένη παραγωγική περίοδο, δεν θα μπορούσε να μείνει αμετάβλητο για πάντα. Μακροχρόνια ακολουθεί τη δυναμική της κεφαλαιακής συσσώρευσης, σύμφωνα με τις επενδυτικές επιλογές των καπιταλιστών (Schumpeter 1994: 666, Breit 1967: 510, Ekelund 1976: 78).

Το κρίσιμο συμπέρασμα από την προηγούμενη προβληματική είναι ότι επιβάλλεται μια *άκαμπτη διανεμητική σχέση* ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Το μισθιακό κονδύλι, ως υλικό απόθεμα εμπορευμάτων, είναι σε κάθε στιγμή αυστηρά καθορισμένο έξω από κάθε θεσμικό και κοινωνικό προσδιορισμό. Οι πραγματικοί μισθοί μπορούν να βελτιωθούν μόνο εφόσον λιγότεροι εργαζόμενοι μοιραστούν το ίδιο μισθιακό κονδύλι. Επομένως, οι εισοδηματικές αυξήσεις δεν είναι δυνατές για το σύνολο

της εργασίας. Μια μόνιμη αύξηση στους μισθούς θα ωθήσει εκτός απασχόλησης τμήμα του εργατικού δυναμικού. Μακροχρόνια το μισθιακό κονδύλι μπορεί να αυξηθεί μόνο μέσα από την *εκούσια* επένδυση των καπιταλιστών. Άπαξ και οι καπιταλιστές λάβουν τις αποφάσεις τους σχετικά με τη δομή της κεφαλαιακής συσσώρευσης, το ύψος του μισθιακού κονδυλίου είναι αυστηρά συγκεκριμένο και επομένως οι εργαζόμενοι αναντίρρητα πρέπει να συμβιβαστούν με έναν τέτοιο άκαμπτο περιορισμό. Αυτή είναι η «άκαμπτη» ή «χυδαία» εκδοχή του κονδυλίου των μισθών, η οποία αποτελούσε το βασικό επιχείρημα της αστικής τάξης απέναντι στις διεκδικήσεις των εργαζομένων (Biagini 1987, Clements 1961: 95-6, Ekelund 1976: 67-9, West & Hafer [1978] 1991: 148, Ψαλιδόπουλος 2002: 99).

Έχει συχνά επισημανθεί ότι παρόλο που ο Mill συνήθως δεν ξεκαθαρίζει εάν το κονδύλι των μισθών συντίθεται από μισθιακά εμπορεύματα ή από χρήμα, μάλλον φαίνεται να αναπτύσσει το επιχείρημά του σε *χρηματικούς όρους* (Hollander 1987: 220, Forget 1992: 39, Breit 1967: 522). Η διαπίστωση αυτή συχνά ενισχύεται και από διατυπώσεις του ίδιου ότι με τον όρο «μισθοί» εννοούνται «προφανώς οι χρηματικοί μισθοί» (Mill 1976: II.xi.§2). Σύμφωνα με τον Taussig (1968: 145), η προηγούμενη αμφισημία εξακολούθησε να εμφανίζεται σε όλες σχεδόν τις συζητήσεις για τους μισθούς για έναν ολόκληρο αιώνα μετά τον Smith.

Θα συμφωνήσουμε με την Forget (όπ. παρ.) ότι ο Mill «καθορίζοντας το μισθιακό κονδύλι σε χρηματικούς όρους» επιτυγχάνει να δώσει έμφαση στην *ευκαμψία* του εν λόγω αποθέματος. Όταν οι εργαζόμενοι πληρώνονται σε χρήμα, η άκαμπτη διάκριση ανάμεσα σε μισθιακά εμπορεύματα και αγαθά πολυτελείας βγαίνει από το θεωρητικό ορίζοντα. Μια αύξηση στο χρηματικό κονδύλι, ακόμα και όταν τα μισθιακά εμπορεύματα θεωρηθούν ως διακριτά από τα αγαθά πολυτελείας, γρήγορα θα επιφέρει ανάλογη αύξηση και στο μισθιακό εμπορευματικό απόθεμα. Και αυτό γιατί, καθώς οι εργαζόμενοι θα είναι σε θέση να ξοδεύουν περισσότερα, θα αυξηθούν οι τιμές και θα ενθαρρυνθούν οι επενδύσεις στον τομέα των μισθιακών εμπορευμάτων (Forget όπ. παρ.).

Αυτή όμως η ευκαμψία του χρηματικού μισθιακού κονδυλίου, καίτοι (αντιθέτως με την «άκαμπτη» ή «χυδαία» εκδοχή) θα μπορούσε θεωρητικά να επιτρέψει μια ευκαμψία στη διανεμητική σχέση και στα ατομικά μισθιακά εισοδήματα, δεν αξιοποιείται από τον Mill στην ανάλυση των *Principles*. Όπως θα επιδιώξουμε να δείξουμε στη συνέχεια, η μοίρα του ατομικού μισθωτού με ή χωρίς αύξηση του χρηματικού μισθιακού κονδυλίου είναι δεδομένη, καθώς, στην ιδιαίτερη θεωρητική εκδοχή του Mill, υπό-

κειται σε έναν *άκαμπτο πληθυσμιακό νόμο* (και στην εξ αυτού ενεργοποίηση του λεγόμενου νόμου της φθίνουσας γονιμότητας του εδάφους). Και εφόσον έτσι έχουν τα πράγματα, η συνδικαλιστή δράση είναι, αν όχι επιζήμια, τουλάχιστον ανώφελη – εκτός και αν καταφέρει να παρεμποδίσει την εκδήλωση ακριβώς του πληθυσμιακού νόμου.

2.3 Το περιεχόμενο της συνδικαλιστικής δράσης στα πλαίσια των Principles του Mill

Από μια μεγάλη κατηγορία οικονομολόγων και εκλαϊκευτών της περιόδου το προηγούμενο γενικό πλαίσιο της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών εμφανιζόταν σαν ένας *απαραβίαστος* φυσικός νόμος (Clements 1961: 94-6, Breit 1967: 511).

Ο Mill υπήρξε πιο *ευέλικτος* στην ανάπτυξη των επιχειρημάτων του στις *Principles*. Πέρα από ή παρά τη θεωρία του κονδυλίου θα μπορούσαν ενδεχομένως να υπάρξουν *εναλλακτικοί* θεσμικοί τρόποι «για να διαμορφωθεί η σχέση ανάμεσα σε εργαζόμενους και εργοδότες» (Mill 1976: II.xii.§1). Για παράδειγμα, δεν θα έπρεπε να μείνει εκτός συζήτησης η περίπτωση όπου μέσω «νόμου ή γνώμης» – και γιατί όχι μέσω συνδικαλιστικής δράσης – επιτυγχανόταν η παγίωση των (πραγματικών) μισθών σε επίπεδα ανώτερα του μισθού ισορροπίας (όπ. παρ.). Έτσι, όμως, αναπόφευκτα «κάποιοι εργαζόμενοι θα οδηγούνταν εκτός απασχόλησης» (όπ. παρ.).

Για τον Mill, αυτή η ανεργία μπορεί να αντιμετωπισθεί μόνο με πρόσθετη κεφαλαιακή συσσώρευση. Εάν, βέβαια, οι καπιταλιστές δεν είναι πρόθυμοι να αναλάβουν ένα τέτοιο επενδυτικό πρόγραμμα, τότε το κράτος είναι εξίσου ικανό να διαμεσολαβήσει τη διανεμητική σχέση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία επιβάλλοντας «αναγκαστική αποταμίευση» μέσω επιπρόσθετης φορολόγησης των κερδών (όπ. παρ.: II.xii.§1). Με τον τρόπο αυτό, ένα πρόσθετο κεφαλαιακό κονδύλι συγκεντρώνεται, ικανό να αποκαταστήσει την πλήρη απασχόληση σε υψηλότερα επίπεδα μισθού. Όμως, κάτι τέτοιο θα έχει ως αναμφισβήτητη συνέπεια την ανεξέλεγκτη αύξηση του πληθυσμού. Εξαιτίας της φθίνουσας αποδοτικότητας της γης, αργά ή γρήγορα η κατάσταση αυτή θα προκαλέσει μείωση στο πραγματικό εισόδημα της εργασίας, πιθανότατα σε επίπεδα ακόμα χαμηλότερα από τα αρχικά επίπεδα ισορροπίας (όπ. παρ.: II.xii.§2). Ας επικεντρώσουμε στο επιχείρημα του Mill:

Δημήτρης Σωτηρόπουλος και Γιώργος Οικονομάκης

Εάν η ηθική επίδραση των απόψεων δεν υποκινήσει τους πλουσίους να εξοικονομήσουν από την κατανάλωσή τους αρκετά ώστε να θέσουν όλους τους ανέργους σε εργασία με «λογικούς μισθούς», υποτίθεται ότι είναι υποχρεωτικό για το κράτος να επιβάλλει φόρους για αυτό το λόγο. Η αναλογία ανάμεσα στην εργασία και το κονδύλι των μισθών θα τροποποιηθεί προς όφελος των εργαζομένων, όχι μέσα από περιορισμούς του πληθυσμού, αλλά μέσα από αυξήσεις του κεφαλαίου. (...) Κάθε επινόηση, ακόμα και αν είναι αποτελεσματική, για την προσωρινή βελτίωση των συνθηκών των απόρων, πρόκειται να χαλαρώσει τους περιορισμούς με τους οποίους ήταν προηγουμένως χαλιναγωγημένοι: και μπορεί, επομένως, να συνεχίσει να παράγει το αποτέλεσμά της μόνο εφόσον, με το μαστίγιο και το σπιρούνι της φορολογίας, το κεφάλαιο υποχρεωνόταν να ακολουθήσει μια εξίσου επιταχυνόμενη διαδρομή. Όμως, αυτή η διαδικασία δεν θα μπορούσε να συνεχιστεί για πολύ, και όταν θα σταματήσει, θα αφήσει τη χώρα με ένα αυξημένο αριθμό εξαθλιωμένων, και μειωμένη αναλογία όλων των άλλων τάξεων εκτός από τους άπορους, ή, εάν συνεχιστεί επί μακρόν, με κανέναν απολύτως αντιπρόσωπο άλλων τάξεων (Mill 1976, II.xii.§1, §4).

Από την παραπάνω επιχειρηματολογία μπορούμε να απομονώσουμε δυο κρίσιμα συμπεράσματα.

Πρώτον, σύμφωνα με τη λογική του Mill, η θεωρία του κονδυλίου των μισθών, ως μηχανισμός προσφοράς και ζήτησης, αποτελεί όχι τη μοναδική αλλά αναμφίβολα την αποτελεσματικότερη διαδικασία ρύθμισης των εισοδηματικών σχέσεων ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Εμφανίζεται, μάλιστα, ιδιαίτερα κατηγορηματικός στο σημείο αυτό: «είναι λάθος να υποθέσουμε ότι ο ανταγωνισμός διατηρεί χαμηλούς τους μισθούς. Ισοδύναμα είναι το μέσο με το οποίο διατηρούνται σε υψηλά επίπεδα» (όπ. παρ. II.xii.§1).

Δεύτερον, το προηγούμενο συμπέρασμα ισχύει κατά τον Mill σε αναφορά με το μαλθουσιανό πληθυσμιακό νόμο, κάτι που δεν αποτελεί προϋπόθεση της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών και μάλλον αντιβαίνει ή αντιφάσκει με αυτήν⁵. Όταν ο Mill εξετάζει την πολιτική δράση των εργατικών συνδικάτων επιστρέφει στις ρικαρδιανές αρχές του πληθυσμιακού νόμου (στη βιολογική καθαρά εκδοχή του) και της φθίνουσας γονιμότητας του εδάφους, εγκαταλείποντας μια αποσυνδεδεμένη απ' αυτές θεώρηση της προσφοράς εργασίας και των πραγματικών εργατικών εισοδημάτων. Φαίνεται να πιστεύει ότι επειδή προς το παρόν οι εργαζόμενοι δεν ήταν έτοιμοι να διαχειριστούν μια βελτίωση των εισοδημάτων τους καλό θα ήταν να αναβάλλουν τις μεγαλεπήβολες απαιτήσεις για το μέλλον.

Αντίθετα, λοιπόν, με την παρατήρηση του Breit (1967: 510), ότι «η κύρια πολιτική συνεπαγωγή» της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών ήταν ότι οι «εργατικές ενώσεις, η εργοστασιακή νομοθεσία, και άλλα θεσμικά μέσα αύξησης των μισθών ήταν ανώφελα και αλληλοσυγκρουόμενα» διότι «μόνο μειώνουν τα συνολικά κέρδη και, ως εκ τούτου, την επένδυση», στην περίπτωση του Mill αναπτύσσεται μια διαφορετική κύρια επιχειρηματολογία⁶.

Σύμφωνα με τον ιδιαίτερο θεωρητικό συλλογισμό του τελευταίου, παρότι η δράση των συνδικάτων θα οδηγήσει σε ανεργία⁷ (που σημαίνει ότι προσκρούει σε μια άκαμπτη διανεμητική σχέση), η διεκδικούμενη αύξηση των (πραγματικών) εργατικών εισοδημάτων μπορεί να καταστεί δυνατή με πλήρη απασχόληση μέσω της κρατικής παρέμβασης με φορολόγηση των κερδών των καπιταλιστών, γεγονός που θα αποφέρει ένα πρόσθετο μισθιακό κονδύλι. Αλλά πρόκειται για κάτι εντελώς προσωρινό και προοπτικά ιδιαίτερος επιζήμιο. Τα αυξημένα αυτά εργατικά εισοδήματα χαλαρώνουν τον έλεγχο της πληθυσμιακής αύξησης αναδιαμορφώνοντας τα πολιτισμικά έθιμα των εργαζομένων. Αν και σε πρώτη φάση φάνηκε ως δυνατή μια υπέρ των μισθωτών αναδιανομή του εισοδήματος μέσω της κρατικής παρέμβασης (αυξημένοι πραγματικοί ατομικοί μισθοί σε πλήρη απασχόληση) το πραγματικό εισόδημα του ατομικού μισθωτού θα πέσει προοπτικά, καθώς ο πληθυσμός αυξάνει και μπαίνουν σε καλλιέργεια χειρότερα εδάφη. Η συνέχιση μάλιστα μιας τέτοιας φιλεργατικής κρατικής πολιτικής για να διατηρηθεί το αυξημένο επίπεδο του πραγματικού ατομικού μισθού θα οδηγήσει τελικά σε ένδεια μεγαλύτερη από την αρχική, ακόμη και γενική οικονομική καταστροφή της χώρας. Παρά το γεγονός, επομένως, ότι ο Mill αντιλαμβάνεται το κονδύλι των μισθών ως σχετικά εύκαμπτο, κυρίως μέσα από μια ρικαρδιανού τύπου επιχειρηματολογία, δεν αναγνωρίζει εν τέλει τη δυνατότητα στα συνδικάτα (ούτε τελικώς και στο κράτος) να επηρεάζουν το ύψος των πραγματικών μισθών και τη διανομή του εισοδήματος. Όπως θα δούμε στη συνέχεια είναι ακριβώς αυτή η θέση που βρίσκεται υπό *αναίρεση*, στη μεταγενέστερη αρθρογραφία του Mill.

Επομένως, ως κεντρικό και μοναδικό μέτρο για την αντιμετώπιση της φτώχειας και της ανεργίας ο Mill προκρίνει τον περιορισμό συνολικά του εργαζόμενου πληθυσμού. Τα συνδικάτα θα έπρεπε να παραιτηθούν από κάθε επιθετική διεκδικητική δράση και να ασχοληθούν κυρίως με την αναμόρφωση των αναπαραγωγικών εθίμων των στρωμάτων της εργασίας η οποία θα οδηγούσε σε μισθολογικές αυξήσεις μέσα από περιορισμό της προσφερόμενης εργασίας (όπ. παρ.: II.xii.§4, §2). Παρά τις διάφορες

εκφραστικές αμφιταλαντεύσεις του Mill στις διαδοχικές εκδόσεις των *Principles*, το επιχείρημα αυτό παρέμεινε अपαράλλακτο (see also Evans 1989: 287, West and Hafer [1978] 1991: 156).

Με άλλα λόγια, αυτό που θα πρότεινε ο Mill στους συνδικαλιστές φίλους του ήταν να εγκαταλείψουν τις ατελέσφορες ταξικές διεκδικήσεις και να υιοθετήσουν τη *στρατηγική της «αντισύλληψης»*, δηλαδή να μετατρέψουν τις εργατικές οργανώσεις σε *πολιτισμικούς και εκπαιδευτικούς ομίλους*⁸ κατάλληλους να εμψυχήσουν στους εργαζομένους τα απαραίτητα ηθικά μηνύματα για τον έλεγχο της αναπαραγωγής τους.

2.4 Συμπέρασμα: η κλασική συναίνεση απέναντι στη συνδικαλιστική δράση

Συνεπώς, όσον αφορά το ζήτημα της συνδικαλιστικής δράσης, μάλλον έχουμε να κάνουμε με την εγκαθίδρυση μιας δεσποζουσας *θεωρητικής συναίνεσης* ανάμεσα στους κυρίαρχους κλασικούς συγγραφείς: από τον Smith στον Ricardo και κατόπιν στους επιγόνους τους, *κοινό τόπο αποτελεί η παραδοχή ότι η συνδικαλιστική δράση είναι, αν μη τι άλλο, ανώφελη*. Ακόμα και ένας σχετικά προοδευτικός διανοητής όπως ο Mill, παρά τις αμφισβησίες του, δεν θεωρούσε ότι η παρέμβαση των συνδικάτων θα μπορούσε εν τέλει να επιτύχει αναδιανεμητικά αποτελέσματα υπέρ της εργασίας, εφόσον κάθε αρχική αύξηση του μισθιακού κονδυλίου θα οδηγήσει προοπτικά σε μεγαλύτερη φτώχεια, ακόμα δε και σε πιθανή οικονομική κατάρρευση. Η οργάνωση σε σωματεία θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των εργαζομένων μόνο στα πλαίσια της συμβολής της στην πολιτισμική και ηθική αναβάθμισή τους και ειδικότερα στην ανάπτυξη και διάδοση της *στρατηγικής της αντισύλληψης* για τον περιορισμό της προσφερόμενης εργασίας.

Σε κάθε περίπτωση, τα συνδικάτα στις απευθείας διαπραγματεύσεις τους με την εργοδοσία δεν είχαν και πολλές εναλλακτικές λύσεις παρά να συμμορφωθούν με τα όρια μιας μάλλον «σιδερένιας» και αμετάβλητης διανεμητικής σχέσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Σε μεγάλο βαθμό η λογική αυτή είχε ηγεμονεύσει στο εσωτερικό των εργατικών ενώσεων, χονδρικά μέχρι τις αρχές του 1870 (Breit 1967: 511, Biagini 1987: 824).

3. Οι πρώτες ισχυρές αντιδράσεις προς το πλαίσιο του κονδυλίου των μισθών κατά τη δεκαετία του 1860 και η νέα στάση του Mill

Στη δεκαετία του 1860 παρατηρούμε μια ανάκαμψη των μαχητικών εργατικών αγώνων, ενώ στα μέσα της ίδιας δεκαετίας ιδρύεται και η 1^η Διεθνής Ένωση Εργατών (1864). Το προλεταριάτο «επανέρχεται στο προσκήνιο» και έτσι η Διεθνής συμπίπτει «με την πρώτη διεθνή έξαρση των εργατικών αγώνων» μετά τη δεκαετία του 1840. Είναι αυτή η άνοδος, στον απόηχο της επαναστατικής δυναμικής του 1848, που ωθεί στη νομοθετική μεταρρύθμιση της νομιμοποίησης της συνδικαλιστικής δράσης μέσα στη δεκαετία του 1860, για τον έλεγχο-ενσωμάτωση του προλεταριάτου στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος. Σαφώς, ο αντικειμενικός σκοπός αυτών των μεταρρυθμίσεων ήταν «να εμποδίσουν το εργατικό κίνημα να γίνει μια ανεξάρτητη πολιτική και, πολύ περισσότερο, επαναστατική δύναμη». Το απεργιακό κίνημα στη Μεγάλη Βρετανία φτάνει στο υψηλότερό του σημείο την περίοδο 1871-1873, ενώ νέα συνδικάτα διαρκώς δημιουργούνται (Hobsbawm 1996:170, 174-175, βλ. επίσης Ψαλιδόπουλος 2002: 54-8).

Υπό αυτές τις συνθήκες στη συγκεκριμένη περίοδο συντελείται μια σημαντική μεταβολή στον κοινωνικό ρόλο των συνδικάτων: από ενώσεις αλληλοβοήθειας εξελίσσονται σε σημαντικούς *διαπραγματευτικούς παράγοντες* (Breit 1967: 513). Είναι ακριβώς τότε που εμφανίζονται οι πρώτες σοβαρές επιθέσεις στο κυρίαρχο αναλυτικό πλαίσιο της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών. Ο σκοπός των επικριτών δεν ήταν τόσο να καταδείξουν την καπιταλιστική εκμετάλλευση αλλά περισσότερο να υπερασπίσουν με θεωρητικούς όρους τη διεκδικητική δράση του ενδυναμωμένου συνδικαλιστικού κινήματος.

Από τους πρώτους που κινήθηκαν προς αυτή την κατεύθυνση ήταν ο καθηγητής Fawcett, προσωπικός φίλος του Mill. Στη συνέχεια αξιοσημείωτες είναι οι παρεμβάσεις του Longe στα 1866 και του Thomas Thornton στα 1869 (επίσης φίλου του Mill). Λιγότερο γνωστές είναι οι αντιρρήσεις εναντίον της θεωρία του κονδυλίου των μισθών στη Γερμανία από τους Hermann και Rodbertus (Rubin 1994: 402). Αναμφίβολα, όμως, ιδιαίτερη αίσθηση προκάλεσε η προσπάθεια του Mill να υποστηρίξει σε κάποιο βαθμό τη διεκδικητική δράση των εργατικών σωματείων, επιχειρώντας να τροποποιήσει κατάλληλα το κυρίαρχο θεωρητικό πλαίσιο για τους μισθούς. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι σε σχέση με τους υπόλοι-

πους συγγραφείς ο Mill ήταν εκείνος που απολάμβανε το μεγαλύτερο θεωρητικό κύρος.

Σε μια κριτική της προαναφερθείσας παρέμβασης του Thornton, δημοσιευμένη σε δυο συνέχειες τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1869 στο περιοδικό *Fortnightly Review*, ο Mill επιχειρεί μια δημόσια «τροποποίηση» των θέσεων που ο ίδιος είχε υποστηρίξει στις *Principles* (βλ. Mill 1975). Στη βιβλιογραφία η παρέμβαση αυτή έχει μείνει γνωστή ως «αναίρεση» (recantation) της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών. Τόσο η ερμηνεία όσο και το ίδιο το περιεχόμενό της συνθέτουν ένα από τα πλέον κλασικά και δύσκολα θέματα στην ιστορία της οικονομικής σκέψης (βλ. Ekelund 1976: 84, Hollander 1987: 221 και για περισσότερα Hollander 1985).

Όπως πολύ εύστοχα και κατηγορηματικά συνοψίζει ο Mill, το νέο θεωρητικό επίδικο της περιόδου αφορούσε το κατά πόσο τα συνδικάτα μπορούν εντέλει να επιτύχουν γενικές μισθολογικές αυξήσεις για το σύνολο της τάξης με δεδομένη την προσφορά εργασίας χωρίς να ωθήσουν τμήμα της εργασίας εκτός απασχόλησης. Με άλλα λόγια, το κατά πόσο θα μπορούσαν να επιτύχουν μια συνολική αύξηση τόσο στο μισθιακό κονδύλι όσο και στο ατομικό εισόδημα των μισθωτών. Πρόκειται για ένα ενδεχόμενο που όπως διαπιστώσαμε νωρίτερα αποκλειόταν από την ανάλυση των *Principles*:

Η θεωρία που μέχρι τώρα έχει συζητηθεί από τους περισσότερους αν όχι όλους τους οικονομολόγους (συμπεριλαμβανόμενου και του εαυτού μου), και η οποία αρνείται ότι είναι δυνατό για τα συνδικάτα να αυξήσουν τους μισθούς, (...) αποστερείται κάθε επιστημονικής θεμελίωσης και πρέπει να αποσυρθεί (Mill 1975: 646).

Πιο καθαρός στις διατυπώσεις του εμφανίζεται στην προσωπική του αλληλογραφία με τον Fawcett, όπου στην ίδια κατεύθυνση διευκρινίζει: «νομίζω ότι είμαι σε θέση να αποδείξω ότι μια αύξηση των μισθών σε βάρος των κερδών δεν είναι ανεφάρμοστη σύμφωνα με τις αρχές της πολιτικής οικονομίας» (παρατίθεται σε Kurer 1998: 533).

Στην ανάλυση των *Principles*, βέβαια, ο Mill είχε αποδεχτεί ότι η γενική αύξηση των μισθών για το σύνολο της εργατικής τάξης μέσα από φορολογικώς εξαναγκασμένη αποταμίευση είναι κατ' αρχήν δυνατή – αλλά εντέλει επιζήμια, λόγω της επενέργειας του πληθυσμιακού νόμου και της φθίνουσας γονιμότητας του εδάφους. Ωστόσο, ακόμα και η περίπτωση αυτή αντιμετωπιζόταν μάλλον ως οριακή, ενώ ποτέ ο ίδιος δεν είχε υποστηρίξει ότι η διεκδικητική δράση των συνδικάτων θα μπορούσε από μό-

νη της να επιβάλλει μεταβολές στο συνολικό κονδύλι των μισθών, αναδιανέμοντας τα κέρδη προς όφελος των μισθών. Η ουσία της «αναίρεσης», όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, έγκειται αντίθετα στο ότι τα συνδικάτα πλέον όχι μόνο *μπορούν* αλλά και *οφείλουν* να επιβάλλουν γενική αναδιανομή των κερδών, αναγκάζοντας τους καπιταλιστές σε *εξαναγκασμένη* αποταμίευση-συσσώρευση, χωρίς κάτι τέτοιο να απαιτεί τη *διαμεσολάβηση του κράτους και χωρίς η αύξηση των μισθών να προκαλεί ανεργία ή να εξουδετερώνεται από τη δράση του νόμου του πληθυσμού*. Εκεί που στις Principles η επιθετική συνδικαλιστική πρακτική καταδικαζόταν ως επιζήμια, τώρα όχι μόνο δικαιολογείται ως απαραίτητη αλλά και ως αποτελεσματική. Ας δούμε αναλυτικότερα το συλλογισμό του Mill.

3.1 Το συμβάν της «αναίρεση» (recantation) της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών από τον Mill

Στο άρθρο του 1869, ο Mill εμφανίζεται επηρεασμένος από τον Thornton. Η παρέμβαση του τελευταίου παρείχε στον Mill μια ενδιαφέρουσα κατεύθυνση για να δοκιμάσει αναλυτικές θέσεις που θα συνηγορούσαν υπέρ μιας διεκδικητικής στάσης από την πλευρά των εργαζομένων. Όπως σωστά επισημαίνουν ο Negishi (1986: 576), ο Kurer (1998: 527) αλλά και οι West και Hafer (1978: 151-4), ενώ η ανάλυση του Thornton εντόπιζε το πρόβλημα στην επικράτηση *τιμών ανισορροπίας* (disequilibrium prices) στην αγορά εργασίας, ο Mill ασχολήθηκε με την αρκετά διαφορετική περίπτωση της ύπαρξης *πολλαπλών ισορροπιών* (multiple equilibria).

Ο Mill παραδεχόμενος ότι «υπάρχει μία κάποια απροσδιοριστία στην εφαρμογή του νόμου» της προσφοράς και της ζήτησης στην αγορά εργασίας (όπ. παρ.), επισημαίνει το γεγονός ότι μπορεί εμφανιστούν περισσότερες από μια *τιμές ισορροπίας*. Ο συλλογισμός αυτός έχει νόημα μόνο εφόσον μια ανελαστική καμπύλη προσφοράς *συμπέσει* με το αντίστοιχα ανελαστικό τμήμα της καμπύλης ζήτησης. Τότε και μόνο τότε *είναι δυνατό στην ίδια αγορά να προκύψουν τουλάχιστον δυο διαφορετικές τιμές ισορροπίας*.

Ο Mill φαίνεται να υιοθετεί την εκδοχή των *πολλαπλών ισορροπιών* όταν επεξεργάζεται τη διαφορά ανάμεσα στην ολλανδική και την αγγλική δημοπρασία, παραδειγμάτων που αντλεί από την ανάλυση του Thornton. Και στα δυο παραδείγματα μια δεδομένη (ανελαστική) προσφορά έρχεται αντιμέτωπη με το ανελαστικό *τμήμα* της καμπύλης ζήτησης. Στην πρώτη περίπτωση οι προσφορές γίνονται από την πλευρά του πωλητή, ο

οποίος και διατηρεί την «*πρωτοβουλία επί των τιμών*» (initiative of price). Είναι φυσικό ο ίδιος να ξεκινήσει τη διαδικασία της δημοπρασίας από μια αρκετά υψηλή τιμή ώστε να επωφεληθεί από τον ανταγωνισμό των αγοραστών. Αντίθετα, στην περίπτωση της αγγλικής δημοπρασίας, οι προσφορές γίνονται από τους αγοραστές, οι οποίοι θα επιλέξουν μια χαμηλή τιμή για να ξεκινήσουν τις προσφορές τους. Όταν κινούμαστε στο κατακόρυφο τμήμα της καμπύλης ζήτησης που συμπίπτει με το κατακόρυφο τμήμα της καμπύλης προσφοράς, το συναλλασσόμενο μέρος που διαθέτει την πρωτοβουλία επί των τιμών είναι σε θέση να επιτυγχάνει ευνοϊκότερες γι' αυτό τιμές ισορροπίας⁹.

Συμπεραίνουμε, επομένως, ότι εκεί όπου ο μηχανισμός της προσφοράς και ζήτησης οδηγεί σε εναλλακτικά σημεία ισορροπίας, για τη διαμόρφωση των τελικών τιμών ισορροπίας πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η διαδικασία της διαπραγμάτευσης, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται θεσμικά η αγορά εργασίας. Κατά τον Mill, στην τελευταία, ο εργοδότης διατηρεί ένα καταρχήν σχετικό πλεονέκτημα να διαπραγματεύεται πάντα από θέση ισχύος, διότι κατέχει την πρωτοβουλία επί των τιμών (όπ. παρ.: 642-3) και εκμεταλλεύεται έτσι «την αδυναμία των εργαζομένων που δεν μπορούν να αρνούνται επί μακρόν να συμφωνήσουν» (όπ. παρ.: 646). Από των των συνδικαλιστικών ενώσεων, οι εργοδότες θα επιμείνουν σε «χαμηλές προσφορές» και τελικά θα επιβάλλουν χαμηλούς μισθούς *ισορροπίας*, δηλαδή χαμηλότερους «από ότι ήταν φυσικά αναγκαίο»:

Είναι απαραίτητο για εμάς να θεωρήσουμε όχι σαν κάτι ακατόρθωτο αλλά σαν δυνατότητα ότι οι εργοδότες, εκμεταλλευόμενοι την *αδυναμία των εργαζομένων να παραμένουν επί μακρόν χωρίς εργασία, είναι σε θέση να διατηρούν τους μισθούς χαμηλότερα από ότι θα ήταν φυσικά αναγκαίο*, και *θ converso*, εάν οι εργαζόμενοι μπορούν μέσα από συνδικαλισμό να παραμένουν εκτός συμβολαίου τόσο ώστε να προκαλούν περισσότερη ενόχληση στους εργοδότες από ότι θα συνέβαινε σε μια ενδεχόμενη αύξηση των μισθών, μια τέτοια αύξηση μπορεί να επιτευχθεί. Κάτι τέτοιο, εάν δεν υπήρχε σωματείο, όχι μόνο δεν θα είχε συμβεί τόσο γρήγορα αλλά πιθανότατα να μην είχε συμβεί καθόλου. Η δύναμη των Εργατικών Σωματείων μπορεί επομένως να εφαρμοστεί με τέτοιο τρόπο ώστε να αποκομίσει για το σύνολο των εργαζομένων μεγαλύτερο μερίδιο του προϊόντος της εργασίας και μεγαλύτερες απολαβές, *επαυξάνοντας, συνεπώς, έναν από τους δυο παράγοντες που ρυθμίζουν την αμοιβή των εργαζομένων*. Ο άλλος και ακόμα πιο σημαντικός παράγοντας, ο αριθμός των εργαζομένων, παραμένει ανεπηρέαστος από την προηγούμενη διαδικασία (Mill όπ. παρ.: 646, η έμφαση δική μας).

Εδώ ακριβώς εντοπίζεται η ουσία της μετατόπισης του Mill. Στις *Principles* είχε αποδεχτεί έναν μόνο παράγοντα βελτίωσης των μισθών, και αυτόν ως αντίβαρο στις επιπτώσεις του πληθυσμιακού νόμου: τον έλεγχο της προσφερόμενης εργασίας. Τώρα, όχι μόνο αμφισβητεί την επένεργεια του πληθυσμιακού νόμου αλλά αναγνωρίζει και έναν επιπλέον ανεξάρτητο παράγοντα. Τα συνδικάτα (και όχι το κράτος), αντισταθμίζοντας την πλεονεκτική θέση των καπιταλιστών, μπορούν και οφείλουν να επιβάλλουν συνολική αναδιανομή των κερδών. Μια τέτοια αναδιανομή δεν είναι πλέον μάταιη, καθώς δεν οδηγεί ούτε σε ανεργία (το αποτέλεσμα της δράσης των συνδικάτων στον προ-«αναίρεσης» Mill), ούτε σε αύξηση του πληθυσμού (το αποτέλεσμα της κρατικής πολιτικής αναδιανομής υπέρ της εργασίας στον προ-«αναίρεσης» Mill). Με δεδομένη την προσφερόμενη εργασία, τα συνδικάτα μπορούν να διεκδικήσουν ένα μεγαλύτερο μισθιακό κονδύλι και να εξασφαλίσουν με αυτόν τον τρόπο «δικαιότερους» μισθούς ισορροπίας για το σύνολο των μισθωτών εργαζομένων. Κατά τον Mill, όλη αυτή η διαδικασία αφορά τη μετάβαση σε εναλλακτικά σημεία ισορροπίας και δεν παραβιάζει το πλαίσιο της προσφοράς και ζήτησης. Η δράση των συνδικάτων είναι, επομένως, απόλυτα δικαιωμένη και θεωρητικά νομιμοποιημένη (πλέον ως αποτελεσματική), εφόσον μπορεί να επιφέρει αύξηση των εργατικών εισοδημάτων χωρίς να προκαλεί ανεργία σε τμήμα των εργαζομένων και χωρίς να αυξάνει τον πληθυσμό.

Έτσι δικαιολογείται και η έμφαση που δίνει ο Mill στην άμεση μεταβλητότητα του κονδυλίου των μισθών (και του ατομικού μισθού), το οποίο πλέον δύναται να προσαυξηθεί (ως όριο) κατά ολόκληρο το εισόδημα του καπιταλιστή (όπ. παρ.: 644-5). Οι επιχειρηματίες, αφού δαπανήσουν κεφάλαιο για «μηχανήματα, κτήρια και υλικά» μπορούν – εφόσον αναγκαστούν από τα συνδικάτα – να μεταφέρουν τμήμα του εισοδήματός τους (κερδών) στην αμοιβή της εργασίας, ωθούμενοι σε ακούσιες μη σχεδιασμένες αποταμιεύσεις για δεδομένη απασχόληση. Επομένως, τα συνδικάτα αποκτούν άμεσο (και αποτελεσματικό) ρόλο στη διαμόρφωση του μισθιακού κονδυλίου. Ο επιχειρηματίας «εάν πρέπει να πληρώσει περισσότερο σε εργασία, οι επιπρόσθετες πληρωμές προέρχονται το δικό του εισόδημα, ενδεχομένως από το τμήμα εκείνο που θα είχε έτσι και αλλιώς αποταμιεύσει και προσθέσει στο κεφάλαιο του, επισπεύδοντας συνεπώς την εκούσια οικονομία από μια εξαναγκαστική, ή ενδεχομένως από ό,τι θα δαπανούσε για προσωπικές ανάγκες ή απολαύσεις» (όπ. παρ.: 644-5).

Στην πορεία της ανάλυσης του, ο Mill δείχνει να διατηρεί ως τελικό συμπέρασμα ότι εκτός των άλλων είναι και οι συνθήκες διαπραγμάτευσης

εκείνες που καθορίζουν το τελικό ύψος του κεφαλαίου που θα απασχοληθεί παραγωγικά από τον καπιταλιστή (εντός των δεδομένων δυνατοτήτων κάθε φορά). Προεκτείνοντας δε το επιχειρήματά του, μάλλον παρακάμπτει την αρχική θέση περί ανελαστικότητας των καμπυλών προσφοράς και ζήτησης θεωρώντας τελικά ότι *ανάλογα με τους συσχετισμούς δύναμης και τη θεσμική δομή της αγοράς, υπάρχει μια ολόκληρη οικογένεια ελαστικών καμπυλών ζήτησης, καθεμία από τις οποίες αντιστοιχεί σε διαφορετική τιμή του συνολικού κεφαλαίου*. Κάθε αλλαγή στις συνθήκες διαπραγμάτευσης αναγκάζει τους καπιταλιστές να μεταφερθούν σε διαφορετική καμπύλη ζήτησης ανάλογα με την αντίστοιχη τιμή του κεφαλαίου¹⁰. Κάτι τέτοιο, όμως, δύσκολα μπορεί να ονομαστεί ως «μηχανισμός προσφοράς και ζήτησης».

3.2 Συμπεράσματα: η ρεφορμιστική στρατηγική για τα συνδικάτα

Με το νέο (ημιτελές εντούτοις) αναλυτικό πλαίσιο¹¹, ο Mill εγκαταλείπει τη «στρατηγική της αντισύλληψης» για να υποστηρίξει μια νέα «παρεμβατική στρατηγική» για τα συνδικάτα, η οποία προβάλλει ως *αναγκαίες τις μισθολογικές απαιτήσεις των εργαζομένων*. Τα συνδικάτα *μπορούν και πρέπει να επεμβαίνουν στη διαμόρφωση του εισοδήματος της εργασίας μέσα από διαδικασίες διαπραγμάτευσης και όχι μόνο μέσα από έλεγχο των γεννήσεων*. Η διαδικασία αυτή δεν προκαλεί ανεργία ούτε αύξηση του πληθυσμού (που, σύμφωνα με τον Ricardo, θα καθήλωνε τους μισθούς σε ένα «φυσιολογικό ελάχιστο») και συνεπώς δεν στρέφεται ενάντια στα συμφέροντα της εργατικής τάξης. *Διαφορετικές μορφές διαπραγμάτευσης ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο οδηγούν σε διαφορετικά σημεία ισορροπίας*.

Αν χρησιμοποιήσουμε τη διάκριση που εισάγει ο Ekelund (1976: 66-7), μπορεί να υποστηριχτεί ότι η «αναίρεση» του Mill αντλεί τη δυναμική της περισσότερο από *εξωτερικούς* ως προς το θεωρητικό του σύστημα παράγοντες, δηλαδή *κυρίως από την πολιτική του πρόθεση να υποστηρίξει με θεωρητικά επιχειρήματα τη διεκδικητική δράση ενός ανερχόμενου συνδικαλιστικού κινήματος*. Ή εναλλακτικά, *η αναπτυσσόμενη κινηματική δυναμική της περιόδου είχε τα αποτελέσματά της και στο επίπεδο θεωρίας, ένα από τα οποία ήταν οπωσδήποτε το συμβάν της «αναίρεσης»*. Δεν ήταν, λοιπόν, η επίγνωση των *εσωτερικών* αναλυτικών αδυναμιών που ανάγκασε τον Mill να αναπτύξει το συλλογισμό του 1869 – όπως ο ίδιος

φαίνεται να παραδέχεται¹²— αλλά τα αντισυνδικαλιστικά πολιτικά συμπεράσματα της ανάλυσης των *Principles*.

Την «αναίρεση» του Mill καθοδήγησε η ανάγκη «συμπόρευσης» της Πολιτικής Οικονομίας με τη νέα θεσμική και κοινωνική πραγματικότητα του εργατικού συνδικαλισμού, η ανάγκη θεωρητικής-επιστημονικής νομιμοποίησης ενός νόμιμου θεσμικού συνδικαλισμού. Η θεωρητική-επιστημονική νομιμοποίηση της συνδικαλιστικής δράσης που προσέφερε μέσω της «αναίρεσής» του ο Mill, στο μέτρο που αναδεικνύει ως εύλογες και δυνατές τις εργατικές διεκδικήσεις στα πλαίσια της μισθωτής εκμεταλλευτικής σχέσης, και χωρίς την αμφισβήτησή της, συγκροτεί στη συγκυρία μια φιλεργατική ρεφορμιστική εν δυνάμει στρατηγική (δηλαδή, το ιδεολογικό πλαίσιο μιας «αξιοπρεπούς» ένταξης και υπαγωγής των εργατών στο αστικό πολιτικό σκηνικό).

Το προηγούμενο σχέδιο δεν φαίνεται να ήταν εντελώς ξένο προς τις προθέσεις του ίδιου του Mill. Προς το τέλος της ζωής του διατηρούσε επαφές με συνδικαλιστές και υποστήριζε όσους φιλελεύθερους υποψήφιους βουλευτές ήταν με το μέρος των εργατικών οργανώσεων (Dobb 1976: 153). Είναι, επίσης, γνωστό ότι κατά τη δεκαετία του 1860, ο Mill θεωρούσε ότι οι φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις θα μπορούσαν να επιτευχθούν μόνο με συγχώνευση στοιχείων από την εργατική και μικροαστική ιδεολογία. Έτσι, άρχισε να αντιμετωπίζει την πολιτική οικονομία σαν μια γέφυρα ανάμεσα στις δυο τελευταίες και προσπάθησε να ενσωματώσει στο θεωρητικό του σύστημα κάποια από τα οράματα της εργατικής τάξης (Forget 1992: 46-7). Όπως σημειώνει η Forget: «ο Mill έβλεπε σαν δικό του ιδιαίτερο καθήκον το μετασχηματισμό των μικροαστικών απόψεων (...) και αυτό περιλάμβανε την υπονόμηση του λανθασμένου συστήματος της πολιτικής οικονομίας που είχε υιοθετηθεί από τις μεσαίες και ανώτερες κοινωνικές τάξεις» (όπ. παρ.).

Θα διαφωνήσουμε ωστόσο πλήρως με την επιχειρηματολογία της Forget (1992) που αμφισβητεί το θεωρητικό περιεχόμενο της «αναίρεσης» του Mill, υποστηρίζοντας ότι μόνο λόγοι πολιτικοί τον οδήγησαν σε μια άνευ θεωρητικής ουσίας αυτοκριτική για τις σχετικές θέσεις των *Principles*. Η «αναίρεση» έχει θεωρητικό περιεχόμενο και από αυτήν ακριβώς την άποψη έχει και πολιτική σκοπιμότητα: αποσύρεται η προβληματική ότι η δράση των συνδικάτων θα προκαλέσει αναπόφευκτα ανεργία (δηλαδή η προβληματική μιας δεδομένης άκαμπτης διανεμητικής σχέσης), αποσύρεται η επενέργεια του πληθυσμιακού νόμου και του νόμου των φθινουσών αποδόσεων ως το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της αύξησης των μισθών των εργαζομένων. Θεωρούμε, εντούτοις, ότι, μολονότι η ευ-

καμψία του χρηματικού μισθιακού κονδυλίου στον Mill δεν οδηγεί από μόνη της στις θέσεις της «αναίρεσης» (ή, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε δεν ταυτίζεται με το θεωρητικό της περιεχόμενο), επέτρεψε πάντως, ή ίσως ορθότερα διευκόλυνε, θεωρητικά τη μετατόπισή του, μετατόπιση που ενεργοποιείται (όχι από την επίγνωση λαθών της θεωρίας του όπως σημειώσαμε, αλλά) από την πολιτική του ευαισθησία απέναντι στην εργατική συνδικαλιστική δράση. Υπό αυτήν την έννοια, είναι η αναπτυσσόμενη κινηματική δυναμική που ενεργοποίησε την προϋπάρχουσα δυνατότητα ευκαμψίας του μισθιακού κονδυλίου των *Principles* στην κατεύθυνση της υπεράσπισης των συνδικαλιστικών αγώνων.

Ωστόσο, τα βρετανικά συνδικάτα δεν αποδέχτηκαν εύκολα ούτε καν τη ρεφορμιστική στρατηγική που δυνητικά προέκυπτε από την παρέμβαση του Mill. Τα εργατικά έντυπα και οι συνδικαλιστές ηγέτες παρέμειναν εγκλωβισμένοι για αρκετά χρόνια μετά την «αναίρεση» στη θεωρία της προσφοράς και της ζήτησης και μόλις μεταξύ του 1874 και 1877 (στον απόηχο του απεργιακού κινήματος του 1871-1873 – βλ. σχετικά πιο πριν) άρχισαν να την συμπεριλαμβάνουν στα επιχειρήματά τους. Ως κύριος λόγος για μια τέτοια καθυστέρηση θεωρείται ο αυτοπεριορισμός των εργατικών ηγετών στο κλίμα επιδιδαιτησίας και συμβιβασμού, ως των μέσων χειρισμού των εργατικών αιτημάτων (βλ. αναλυτικά Biagini 1987: 822-832).

4. Η παρέμβαση του Marx στη συγκυρία της δεκαετίας του 1860

4.1. Το γενικό πλαίσιο της πολιτικής παρέμβασης του Marx

Στις συνθήκες προϊούσας ρεφορμιστικής ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης μέσα στις οποίες αναδύθηκε η Διεθνής, σύμφωνα με τον Berlin (1987: 166), ο Marx την άφησε «όσο ελαστική μπορούσε να είναι, ώστε να είναι σε θέση να συμπεριλάβει όσο περισσότερες ενεργές εργατικές οργανώσεις ήταν δυνατόν, όσο και αν διέφεραν οι μέθοδοι και ο χαρακτήρας τους». Εντούτοις, παρά την «ελαστικότητα» της στάσης του Marx μέσα στη «Διεθνή», η παρέμβαση αυτή υπηρετούσε ή χαρακτηριζόταν από δυο καθαρούς και αλληλοδιαπλεκόμενους στόχους που σηματοδοτούν την αδιάσπαστη ενότητα του οικονομικού και πολιτικού αγώνα της εργατικής τάξης, ως του *sine qua non* όρου για τον μετασχηματισμό του

διεκδικητικού αγώνα εντός του συστήματος σε αγώνα για την επαναστατική ανατροπή του.

Στόχος πρώτος, σε αντιστοιχία με το επίπεδο συνείδησης της εργατικής τάξης: εμμονή στη γείωση με την πραγματική κίνηση των μαζών και τους στόχους που αυτές θέτουν. Είναι από την οπτική αυτού του στόχου που ο Marx συγκρούεται με τους προντονιστές «θέτοντας σε πρώτη μοίρα τα προβλήματα που προκύπτουν από τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης»: τα «προβλήματα του μισθού της εργασίας και των ωρών της εργασίας».

Στόχος δεύτερος, σε αντιστοιχία με το «μπόλιασμα» της εργατικής τάξης με επαναστατική συνείδηση: ανάδειξη του εκμεταλλευτικού χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος και προβολή των συνδικάτων της εργατικής τάξης ως οργανωτικών κέντρων «για την κατάργηση του ίδιου του συστήματος της μισθωτής εργασίας», στην προοπτική της κατάκτησης της πολιτικής εξουσίας από την ίδια την εργατική τάξη. Εδώ ο Marx, που αρχικά είχε επικεντρώσει την κριτική του κυρίως προς τους προντονιστές, «στρέφεται με μεγαλύτερη οξύτητα κατά των καθαρών τρεϊντιγιουνιονιστών, που ήθελαν να περιορίσουν τα καθήκοντα των συνδικάτων μόνο στα προβλήματα του μισθού και των ωρών εργασίας» (βλ. Rjazanov χ.χ.έ.: 124-126, 135-138).

Από την προηγηθείσα ανάλυσή μας προκύπτει ότι αναφορικά με τη θεωρία των μισθών και τα εργατικά συνδικάτα εμφανίζονται *δύο Mill*: ο *Mill των Principles* και ο *Mill της «αναίρεσης»*¹³. Η πολιτική στρατηγική του Marx τέμνεται οριακά και μόνο όσον αφορά τον πρώτο στόχο με τα πολιτικά συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυση του Mill της «αναίρεσης». Το σημείο αυτό θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε στις παραγράφους που ακολουθούν.

4.2. Η θεωρητική παρέμβαση του Marx στο πλαίσιο της Διεθνούς για τη σημασία των συνδικάτων και τη δυνατότητά τους να επεμβαίνουν στη διαμόρφωση των μισθών

Πριν από την έκδοση του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου* (1867) ο Marx δίνει προς το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς μια σημαντικότερη διάλεξη σε δυο παρουσιάσεις (20 και 27 Ιουνίου του 1865) πάνω στη θεωρία του για τους μισθούς της εργασίας, η οποία δημοσιεύτηκε αρχικά ως χωριστή μπροσουρά υπό τον τίτλο *Αξία, Τιμή και Κέρδος* στο Λονδίνο το 1889, και αποτελεί το γνωστό μας *Μισθός Τιμή και Κέρδος*.

Δημήτρης Σωτηρόπουλος και Γιώργος Οικονομάκης

Ο Rjazanov (χ.χ.έ.: 138, βλ. σχετικά και 140) γράφει χαρακτηριστικά για τη διάλεξη του 1865: «όταν το Κεντρικό Συμβούλιο είχε εξετάσει όλα τα προβλήματα που θα έμπαιναν στην ημερήσια διάταξη του επόμενου συνεδρίου [της Γενεύης, στο οποίο δόθηκε έμφαση στο συνδικαλιστικό ζήτημα και τις βασικές διεκδικήσεις τής εργατικής τάξης], ξέσπασαν... μεγάλες διαφωνίες. Γι' αυτό ο Marx έκανε στο συμβούλιο μια λεπτομερή διάλεξη, στην οποία εξήγησε τη σημασία που έχουν τα συνδικάτα κάτω απ' τις συνθήκες της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής». Ο ίδιος ο Marx εκμυστηρεύεται στην προσωπική του αλληλογραφία προς τον Engels με ημερομηνία 20 Μαΐου 1865 τους λόγους που προκάλεσαν την παρέμβασή του:

Ειδική συνάντηση της 'Διεθνούς' αυτό το απόγευμα. Ένας γεροπαράξενος, ένας παλιός σουεινιστής ο Weston [Ουέστον] (Ξυλουργός) έχει αναδείξει τις επόμενες δυο προτάσεις τις οποίες σταθερά υποστηρίζει στο *The Bee-Hive*:

1. ότι η γενική αποτίμηση της αύξησης της αξίας των μισθών μπορεί να μην είναι ευνοϊκή για τους εργάτες·
2. ότι τα εργατικά σωματεία εξ αυτού του λόγου, κ.λπ., είναι *επιζήμια*.

Εάν αυτές οι δύο προτάσεις, τις οποίες αυτός μόνο πιστεύει στην Ένωσή μας, γινόταν αποδεκτές, θα βρισκόμαστε σε τρομερή σύγχυση, τόσο αναφορικά με τα εργατικά σωματεία εδώ, όσο και αναφορικά με την επίδραση των απεργιών που τώρα κυριαρχούν στην ήπειρο (Marx-Engels Correspondence 1865: internet).

Σε αυτή τη διάλεξη ο Marx αναπτύσσει κάποια σημεία της θεωρίας του των μισθών (τις οποίες εκθέτει αναλυτικότερα και πιο επεξεργασμένα στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου*), αναδεικνύοντας στη βάση της εργασιακής θεωρίας της αξίας την εκμετάλλευση της εργασίας από το κεφάλαιο (θεωρία της υπεραξίας). Αποφεύγοντας να υπεισέλθουμε στον κύριο κορμό της μαρξικής θεωρίας των μισθών (βλ. σχετικά Οικονομάκης και Σωτηρόπουλος 2006) θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στα βασικά σημεία πολεμικής του Marx στην αντισυνδικαλιστική συλλογιστική του Weston. Αυτό στο οποίο, κατά την άποψή μας, αντιπαρά τίθεται ο Marx, είναι τόσο ο ρικαρδιανός «σιδερένιος» νόμος των μισθών όσο και η «άκαμπτη» ή «χυδαία» εκδοχή της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών (χωρίς ωστόσο ρητή αναφορά).

Σύμφωνα με τον Marx, ο Weston θεωρούσε ότι με *αμετάβλητο* το «ποσό της εθνικής παραγωγής» εξίσου *αμετάβλητο* και *σταθερό* πρόκειται

να είναι και το μέγεθος του πραγματικού μισθού (Marx 2003: 8). Η απάντηση του Marx στον προηγούμενο συλλογισμό διαμορφώνεται ως εξής:

Ας υποθέσουμε (...) ότι το ποσό της εθνικής παραγωγής είναι σταθερό και όχι μεταβλητό (...). Όταν έχω ένα δοσμένο αριθμό, ας πούμε 8, τότε τα απόλυτα όρια αυτού του αριθμού δεν εμποδίζουν διόλου να μεταβάλω τα συστατικά του μέρη, τα σχετικά τους όρια. Αν το κέρδος ήταν 6 και ο μισθός της εργασίας 2, τότε θα μπορούσε ο μισθός της εργασίας να ανέβει στα 6 και το κέρδος να πέσει στα 2, και παρ' όλα αυτά το συνολικό ποσό θα παρέμενε 8. Έτσι, το σταθερό ποσό της παραγωγής δε θα απέδειχνε σε καμιά περίπτωση ότι είναι σταθερό και το ποσό του μισθού της εργασίας (όπ. παρ.: 8-9).

Ήδη η πρώτη αυτή τοποθέτηση του Marx έχει θέσει το πλαίσιο της αντιπαράθεσης, στο κρίσιμο ζητούμενο αναφορικά με τη θεωρία του κονδυλίου των μισθών, στην όποια εκδοχή της: *το ζήτημα των σχέσεων εισοδηματικής διανομής και της ελαστικότητάς τους*, της «ακαμψίας» ή «ευκαμψίας» της διανεμητικής σχέσης, μεταξύ αστικής και εργατικής τάξης. Και το έχει θέσει με όρους εργασιακής θεωρίας της αξίας. Η σχέση ανάμεσα στο μερίδιο των μισθών (μισθιακό κονδύλι) και το μερίδιο των κερδών είναι καταφανώς *εμμετάβλητη*. Βλέπουμε, επομένως, ότι ο Marx εκκινεί την κριτική του από μια θέση στην οποία οδηγήθηκε ο Mill στο άρθρο του 1869.

Ο Weston αναπτύσσει το επιχειρήμα του χρησιμοποιώντας ως βάση τη λανθασμένη και ξεπερασμένη για την εποχή *προσθετική* θεωρία των κοστών παραγωγής («adding-up of components» theory). Επιμένει ότι μια χρηματική αύξηση των μισθών, π.χ. από 4 σε 5 σελίνια, θα οδηγήσει σε ανάλογη αύξηση των τιμών, αφήνοντας τελικά ανέγγιχτους τους πραγματικούς μισθούς αφού τώρα οι μισθοί των 5 σελινιών θα αγοράζουν εμπορεύματα που προηγουμένως εστοίχιζαν 4 σελίνια. Η απάντηση του Marx είναι κατηγορηματική: «ο πολίτης Ουέστον σας σκιαγράφησε τη θεωρία του λέγοντάς σας ότι όταν μια γαβάθα περιέχει μια ορισμένη ποσότητα σούπας για να φάει ένας συγκεκριμένος αριθμός ατόμων, τότε το μέγεθος των κουταλιών δε θα έφερνε καμιά αύξηση της ποσότητας της σούπας» (όπ. παρ.: 11).

Αν θεωρήσουμε δεδομένο το επίπεδο του συσσωρευμένου κεφαλαίου και της απασχόλησης, τότε υφίσταται ένα συγκεκριμένο μισθιακό κονδύλι που αντιστοιχεί σε ένα συγκεκριμένο όγκο καταναλωτικών εμπορευμάτων. Όπως είδαμε, στη συλλογιστική του Mill (*των Principles*) μια αύξηση

Δημήτρης Σωτηρόπουλος και Γιώργος Οικονομάκης

στους πραγματικούς μισθούς είναι εφικτή, ωστόσο θα οδηγήσει τελικά εκτός απασχόλησης ένα τμήμα της εργασίας. Αντίθετα, στην επιχειρηματολογία του Weston μαζί με το ύψος του *πραγματικού* μισθιακού κονδυλίου αμετάβλητοι παραμένουν και οι πραγματικοί μισθοί. Πολύ εύστοχα, συνεπώς, ο Marx θεωρεί ότι πίσω από τη «χυδαία» και «άκαμπτη» προσέγγιση του Weston κρύβεται η λανθασμένη αξιακή προσέγγιση των προσθετικών κοστών παραγωγής (βλ. σχετικά Μηλιός κ.ά. 2000).

Ο Marx, ωστόσο, συγκρούεται με τη γενικότερη αντίληψη του κονδυλίου των μισθών, σημειώνοντας ότι μια «γενική άνοδος του επιπέδου των μισθών» είναι *δυνατή* και θα έχει σαν προφανές αποτέλεσμα «την πτώση του γενικού ποσοστού του κέρδους, χωρίς όμως, για να μιλήσουμε γενικά, να επηρεάσει τις τιμές των εμπορευμάτων» (όπ. παρ.: 76). Για δεδομένο κοινωνικό προϊόν, οι *ταξικοί συσχετισμοί* είναι εκείνοι που ρυθμίζουν το μερίδιο της εργασίας: «Ο πολίτης Ουέστον ξέχασε... ότι η γαβάθα από την οποία τρώνε οι εργάτες είναι γεμισμένη με όλο το προϊόν της εθνικής εργασίας και ότι, αν υπάρχει κάτι που εμποδίζει τους εργάτες να πάρουν περισσότερα από τη γαβάθα, αυτό δεν είναι ούτε η στενότητα της γαβάθας, ούτε η ανεπάρκεια του περιεχομένου της, αλλά αποκλειστικά και μόνο το μικρό μέγεθος των κουταλιών τους» (όπ. παρ.: 12).

Ο Marx, στη διαδικασία συγκρότησης του δικού του θεωρητικού σχήματος, δεν αφήνει βεβαίως έξω από την κριτική του ούτε τη ρικαρδιανή θεωρία των μισθών, αναδεικνύοντας κατ' αρχήν τη διάκριση ανάμεσα στο «φυσικό» και το «ιστορικό ή κοινωνικό στοιχείο» της αξίας της εργασιακής δύναμης. Με τον τρόπο αυτό, προκρίνει ένα *σχεσιακό καθορισμό* των πραγματικών μισθών. Οι ταξικοί συσχετισμοί δύναμης καθορίζουν τον πραγματικό μισθό σε επίπεδα οπωσδήποτε υψηλότερα από το «φυσικό» ύψος του ρικαρδιανού καλαθιού επιβίωσης (βλ. Marx όπ. παρ.: 69-70, σχετικά Οικονομάκης και Σωτηρόπουλος 2006).

Για τα κέρδη, αντίθετα, δεν υπάρχει «νόμος» που να καθορίζει ένα κατώτατο όριο διότι «παρά το γεγονός ότι μπορούμε να ορίσουμε το *κατώτατο όριο* των μισθών, δεν μπορούμε να ορίσουμε το *ανώτατο όριό* τους. Μπορούμε μόνο να πούμε ότι, με δοσμένα τα όρια της εργάσιμης ημέρας, το *ανώτατο όριο του κέρδους* αντιστοιχεί στο *φυσικό κατώτατο όριο του μισθού*, και ότι με δοσμένο το μισθό της εργασίας, το *ανώτατο όριο του κέρδους* αντιστοιχεί με μια τέτοια παράταση της εργάσιμης ημέρας που συμβιβάζεται με τις σωματικές δυνάμεις του εργάτη. Το ανώτατο όριο του κέρδους περιορίζεται λοιπόν από το φυσικό κατώτατο όριο του μισθού και από το φυσικό ανώτατο όριο της εργάσιμης μέρας. Είναι φανερό ότι ανάμεσα στα δυο όρια αυτού του *ανώτατου ποσοστού του κέρ-*

δους είναι δυνατή μια ατελείωτη κλίμακα από παραλλαγές» (Marx όπ. παρ.: 70-71).

Επομένως, αντιστοίχως με τους μισθούς, και το επίπεδο του κέρδους εξαρτάται από τον κοινωνικό συσχετισμό δύναμης ανάμεσα στο κεφάλαιο και τη μισθωτή εργασία: «ο καθορισμός του πραγματικού του βαθμού [του ποσοστού του κέρδους] ρυθμίζεται με μια συνεχή πάλη ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, γιατί ο κεφαλαιοκράτης τείνει διαρκώς να μειώσει το μισθό στο φυσικό κατώτατο όριό του και να επεκτείνει την εργάσιμη μέρα στο φυσικό ανώτατο όριό της, ενώ ο εργάτης σταθερά ασκεί πίεση προς την αντίθετη κατεύθυνση» (όπ. παρ.: 71-72).

Από την άποψη των παραπάνω θέσεων του Marx, δεν υπάρχει συνεπώς καμιά «άκαμπτη αναγκαιότητα» που θα προσδιορίσει, όπως θέλει το ρικαρδιανό σχήμα, τους μισθούς στο κατώτατο φυσικό όριο, ούτε βέβαια υπάρχει ένα «άκαμπτο» μισθιακό κονδύλι, το ύψος του οποίου να εξαρτάται από τις επενδυτικές διαθέσεις του καπιταλιστή. Οι σχέσεις διανομής του εισοδήματος είναι εντός ορίων ελαστικές, με τον κεφαλαιοκράτη πάντα να επιδιώκει να πάρει ό,τι περισσότερο μπορεί να πάρει (όπ. παρ.: 10).

Επομένως, τα εργατικά συνδικάτα αποτελούν βασικά κέντρα αντίστασης για τη βελτίωση της θέσης των εργατών, υπό τον όρο της επίγνωσης των ορίων διεκδίκησης εντός του συστήματος της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Γράφει ο Marx (όπ. παρ.: 76): «οι εργατικές ενώσεις προσφέρουν καλή υπηρεσία σαν κέντρα αντίστασης ενάντια στους σφετερισμούς του κεφαλαίου. Αποτυχαίνουν μερικά στο σκοπό τους, όταν δεν κάνουν σωστή χρήση της δύναμής τους. Αποτυγχάνουν ολοκληρωτικά στο σκοπό τους όταν περιορίζονται σ' ένα μικροπόλεμο ενάντια στα αποτελέσματα του σημερινού συστήματος, αντί να προσπαθούν ταυτόχρονα να το αλλάξουν, αντί να χρησιμοποιούν τις οργανωμένες δυνάμεις τους σαν ένα μοχλό για την τελική απελευθέρωση της εργατικής τάξης, δηλαδή για την οριστική κατάργηση του συστήματος της μισθωτής εργασίας».

5. Επίλογος

Αναμφίβολα, η δεκαετία του 1860 είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα περίοδος έρευνας. Είναι τότε που αποδομείται και «καταρρέει» η μεταρικαρδιανή κλασική ανάλυση (το συμβάν της «αναίρεσης» του Mill στα 1869 εί-

Δημήτρης Σωτηρόπουλος και Γιώργος Οικονομάκης

ναι ενδεικτικό), είναι τότε που ολοκληρώνεται και βγαίνει στην επιφάνεια το σύστημα του Marx, είναι τότε που αρχίζουν και σχηματοποιούνται οι βασικές νεοκλασικές θέσεις από τους Jevons και Marshall. Παράλληλα είναι και μια δεκαετία σημαντικών πολιτικών εξελίξεων. Η ανάλυση που προηγήθηκε διερευνά μια μόνο όψη της δεκαετίας αυτής, που συνδέεται κυρίως με την ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος.

Μετά από μια μακρά περίοδο πολιτικών αγώνων, το συνδικαλιστικό κίνημα στη Μεγάλη Βρετανία αρχίζει να κατακτά θεσμικό ρόλο στην οργάνωση του πολιτικού σκηνικού. Στο εσωτερικό του αναπτύσσονται δυο *διαφορετικές πολιτικές στρατηγικές*, οι οποίες θα μπορούσαν να κωδικοποιηθούν στο επίπεδο της θεωρίας στις παρεμβάσεις των Marx και Mill (εννοούμε τις θέσεις που προβάλλονται κατά την «ανάρεση» του κονδυλίου των μισθών). Ο τελευταίος υπερασπίζεται μια ξεκάθαρη *ρεφορμιστική στρατηγική* με το κείμενο του 1869, συμβάλλοντας σε τελευταία ανάλυση σε ένα συνδικαλιστικό διεκδικητικό πλαίσιο ανίκανο να αμφισβητήσει την καπιταλιστική εξουσία¹⁴. Αντίθετα, ο Marx κινούμενος στο εσωτερικό της Διεθνούς, φροντίζει με κάθε ευκαιρία – η διάλεξη του 1865 οπωσδήποτε ήταν μια τέτοια – να αναδείξει τον ταξικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής κοινωνικής οργάνωσης και την αναγκαιότητα μιας *επαναστατικής στρατηγικής*, η οποία, χωρίς να αρνείται τη σημασία των οικονομικών διεκδικήσεων, οφείλει να θέτει σε τελευταία ανάλυση το ζήτημα της ανατροπής της αστικής εξουσίας.

Στο πολιτικό επίπεδο, η επιλογή του Marx να αντιπαρατεθεί στη «χυδαία» εκδοχή του κονδυλίου των μισθών επιδιώκει να θέσει ένα «ανάχωμα» στην αυξανόμενη ενσωμάτωση της εργατικής τάξης εντός της αστικής ηγεμονίας. Η καπιταλιστική οικονομική μεγέθυνση δεν αποτελεί ανελαστική προϋπόθεση για τη διεκδίκηση από την εργατική τάξη της αύξησης τόσο του απόλυτου όσο και του σχετικού της μεριδίου στο κοινωνικό προϊόν. Μια τέτοια θέση – που στρέφεται ευθέως ενάντια στη λογική του συμβιβασμού των ηγετών των εργατικών συνδικάτων – αποτελεί εξάλλου και τον απαραίτητο θεωρητικοπολιτικό σύνδεσμο μεταξύ οικονομικής και πολιτικής πάλης, στο μέτρο που «απελευθερώνει» την πάλη για τη βελτίωση της θέσης των εργατών (εντός των καπιταλιστικών ορίων) από την συνυπευθυνότητα της «εθνικής ανάπτυξης». Υπό αυτήν την, εν τέλει ιδεολογική, προϋπόθεση ο οικονομικός αγώνας της εργατικής τάξης δεν θα παραμείνει ένας «μικροπόλεμος» εντός του εθνικού (δηλαδή καπιταλιστικού) συμφέροντος, αλλά μπορεί να μετασχηματιστεί σε πολιτική ταξική πάλη «για την τελική απελευθέρωση της εργατικής τάξης». Σε αυτήν την κατεύθυνση, τα εργατικά συνδικάτα δεν πρέπει να πα-

ραμείουν απλώς «κέντρα αντίστασης ενάντια στους σφετερισμούς του κεφαλαίου» αλλά μπορούν να μετασχηματιστούν σε κέντρα οργάνωσης και πάλης «για την οριστική κατάργηση του συστήματος της μισθωτής εργασίας» (Marx όπ. παρ.: 76).

Σημειώσεις

1. Σύμφωνα με τον Stigler (1952, p. 190) ο ίδιος ο Malthus ενσωματώνει στην πληθυσμιακή θεωρία ένα «πολιτιστικό ελάχιστο», αρκετά υψηλότερο του «βιολογικού ελαχίστου». Ο Ricardo σε μια σειρά από διατυπώσεις του βρίσκεται να αποδέχεται ένα τέτοιο πολιτιστικό στοιχείο στον καθορισμό των μισθών. Για παράδειγμα γράφει σχετικά: «Ο Άγγλος εργάτης θα εθεώρει το ημερομίσθιον του ως ευρισκόμενον κάτω του φυσικού του ποσοστού και ως λίαν ανεπαρκές προς συντήρησιν της οικογενείας, εάν παρείχεν εις αυτόν την δυνατότητα να αγοράζη ως τροφήν μόνο γεώμηλα και να ζη μη έχων καλύτεραν κατοικίαν καλύβης εκ πλίνθων [...] Οι φίλοι της ανθρωπότητας δεν δύνανται ή να ευχηθούν, ίνα εις όλας τας χώρας αι εργαζόμεναι τάξεις γνωρίσουν τας ανέσεις και τας απολαύσεις (...) Δεν δύναται να υπάρχη καλύτερα εξασφάλις εναντίον του υπερπληθυσμού» (Ricardo 1992: 77, 80).

2. Πράγματι, η θέση για «πολιτιστικό ελάχιστο» δείχνει να αποδυναμώνεται καθώς ο Ricardo αποδέχεται ως νομοτελειακή την πτώση των ημερομισθίων στη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης: «Εν τη φυσική προόδω της κοινωνίας, τα ημερομίσθια θα παρουσιάσουν κατιούσαν τάσιν» (Ricardo 1992: 80). Έτσι, όπως σημειώνει ο Rubín (1994: 357-358), αν και «[α]πό μια πρώτη ματιά ο Ricardo φαίνεται να βρίσκεται πλησιέστερα στην ευρύτερη και περισσότερη ευέλικτη διατύπωση του πολιτιστικού ελαχίστου... στη συνέχεια, συνήθως ξεχνά αυτούς τους περιορισμούς και... προσεγγίζει τη θεωρία του φυσιολογικού ελαχίστου», δηλαδή ένα «σιδηρούν νόμο» των μισθών.

3. Αν και με μια σαφή διάσταση πληθυσμιακού νόμου (βλ. Smith 2000: Βιβλίο I, κεφ. 8, σχετικά και Rubín 1994: 262 κ.ε.), που δεν συνταιριάζει, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε πιο κάτω, με την θεωρούμενη ως «άκαμπτη» ή «χυδαία» εκδοχή της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών.

4. Η θεωρία του κονδυλίου των μισθών εγκαταλείφθηκε γρήγορα με τη διάδοση της νεοκλασικής σκέψης και στη συνέχεια άρχισε να συγκεντρώνει απαξιωτικά σχόλια. Για παράδειγμα, πολύ αργότερα, στα μέσα του 20ου αιώνα, ο Samuelson παραδεχόταν ότι είχε εντυπωσιαστεί από την «κενότητα της

θεωρίας του κονδυλίου των μισθών», δηλώνοντας ότι η σχετική συζήτηση «συνιστά ένα από τα πιο άγονα κεφάλαια στο ζοφερό εκείνο διάκενο ανάμεσα στην κλασική περίοδο και τις επαναστατικές νεοκλασικές ανακαλύψεις του τελευταίου τρίτου του δέκατου ένατου αιώνα» (παρατίθεται σε Breit 1967: 509). Αξίζει, βέβαια, να σημειωθεί ότι περισσότερο διαλλακτικοί υπήρξαν οι Marshall (1956: 677-682) και Pigou (1949).

5. Στο μέτρο της πλήρους ακαμψίας της διανεμητικής σχέσης, στην «άκαμπτη» ή χυδαία» εκδοχή της θεωρίας του κονδυλίου των μισθών, δεν τίθεται το όποιο ζήτημα αυξήσεων των εργατικών εισοδημάτων, τέτοιων που θα ωθούσαν σε μια αύξηση του πληθυσμού. Η όποια αύξηση των ατομικών μισθών για δεδομένο μισθιακό κονδύλι θα αύξανε απλώς άμεσα την ανεργία (άρα μάλλον θα μείωνε και δεν θα αύξανε τον πληθυσμό). Αντίθετα, στην περίπτωση του Mill, η ευκαμψία ενός χρηματικού μισθιακού κονδυλίου, συγκροτεί τη θεωρητική δυνατότητα προσφυγής σε έναν πληθυσμιακό νόμο.

6. Βέβαια, η θέση του Breit δεν παραβιάζει, κατά την άποψή μας, τη συνολικότερη λογική που αποπνέει το κείμενο του Mill. Ωστόσο, όπως είναι φανερό από την ανάλυση της παραγράφου αυτής, δεν αποδίδει ορθά το συγκεκριμένο συλλογισμό του Mill.

7. Επομένως και σε οικονομική συρρίκνωση για δεδομένη σταθερή την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου ή τη σχέση κεφαλαίου/εργασίας. Παρότι ο Mill δεν αναφέρεται σαφώς σε μια τέτοια παραδοχή για τη σύνθεση του κεφαλαίου, ωστόσο η όλη του ανάλυση στις Principles – ειδικά στο κεφάλαιο 5 του πρώτου βιβλίου – οδηγεί σε μια τέτοια κατεύθυνση. Για το σχετικό ζήτημα βλ. Hollander 1968, 1985 και 1987.

8. Η πρόταση αυτή ήταν εναρμονισμένη με το συνολικότερο ιδεολογικό πλαίσιο που εξασφάλιζε την αστική ηγεμονία στη Μεγάλη Βρετανία των μέσων του 19ου αιώνα. Όπως επισημαίνεται από τον Tholfsen (1971), μετά την ήττα των εξεγέρσεων του 1848, «το ενδιαφέρον για την αδικία και την ανισότητα υποχώρησε για να έρθει στο προσκήνιο η έγνοια για την προσωπική βελτίωση και πρόοδο. Οι εργαζόμενοι έδωσαν ανεπιφύλακτη υπακοή σε μια ηθική της προκοπής η οποία εξύψωσε σε υπέρτατο αγαθό την πνευματική και ηθική βελτίωση των ατόμων» (όπ. παρ.: 61).

9. Βλ. Mill όπ. παρ.: 635-6, West και Hafer 1978: 151-154, Negishi 1986, Kurer 1998: 524-525. Αρκετές από τις αναλυτικές θέσεις που δοκιμάζονται στο άρθρο του 1869 είναι εξαιρετικά ανοικτές στην κριτική. Π.χ. η προσφορά εργασίας – στη βάση της μαλθουσιανής λογικής που πανηγυρικά υιοθετεί ο Mill – δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ως ανελαστική του εισοδήματος, οπότε όχι μόνο παύει κάθε απροσδιοριστία στον καθορισμό των μισθών αλλά και δεν μπορεί να υπάρξει κανένα θεσμικό πλεονέκτημα για την εργοδοσία. Κατά τον ίδιο

τρόπο, το επιχείρημα του Mill εξακολουθεί να ισχύει μόνο εφόσον μια δεδομένη προσφορά ταυτίζεται με το ανελαστικό τμήμα της καμπύλης ζήτησης, υπόθεση εξαιρετικά περιοριστική (για περισσότερα βλ. Negishi 1986).

10. Όπως υποστηρίζει ο Kurer (1998: 531-2), «η θέση του Mill αντιστοιχεί σε ένα σύνολο καμπυλών ζήτησης μοναδιαίας ελαστικότητας, καθεμιά από τις οποίες είναι εφαρμόσιμη σε ένα συγκεκριμένο σύνολο διευθετήσεων της αγοράς εργασίας και σε ένα μοναδικό μισθιακό κονδύλι».

11. Ο Mill (σε προχωρημένη πια ηλικία και με προβλήματα υγείας) στην επανέκδοση των *Principles* που ακολούθησε την «αναίρεσή» του, δεν μπόρεσε να επαναδιαπραγματευθεί και να ενσωματώσει τα θεωρητικά και πολιτικά της συμπεράσματα. Έτσι, στην εισαγωγή της τελευταίας έβδομης έκδοσης (1871) των *Principles* και της μόνης που ακολούθησε την «αναίρεση» του 1869, ο Mill, σχολιάζοντας τον σχετικό διάλογο αναφορικά με τη θεωρία του κονδυλίου των μισθών, σημειώνει ότι: «συμπληρωματικό φως έχει πέσει σε αυτά τα ζητήματα, αλλά τα αποτελέσματα, κατά την άποψη του συγγραφέα, δεν είναι ακόμα ώριμα για ενσωμάτωση σε μια γενική πραγματεία της Πολιτικής Οικονομίας» (Mill 1976: xxix). Κανένα σημείο της κυρίως ανάλυσης δεν τροποποιείται.

12. Σε ένα γράμμα με ημερομηνία 9 Απριλίου 1869, ο Mill ζητάει τη γνώμη του Cairnes σχετικά με το πρώτο τμήμα του άρθρου. Ενδεικτικά σημειώνει: «αισθάνομαι σχεδόν σίγουρος πως θα εγκρίνεις ό,τι έχω γράψει σχετικά με το επονομαζόμενο κονδύλι των μισθών, ένα ζήτημα για το οποίο έχω εκφραστεί στην Πολιτική μου Οικονομία τόσο ανακριβώς όσο και άλλοι, και έχω ανακαλύψει τη σωστή του σκοπιά μόνο μέσα στα τελευταία δύο ή τρία χρόνια» (παράτιθεται στον Ekelund 1976: 66, η έμφαση δική μας).

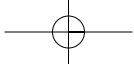
13. Όπως σημειώσαμε και νωρίτερα, τα επιχειρήματα της «αναίρεσης» του 1869 δεν ενσωματώθηκαν στη μεταγενέστερη έκδοση των *Principles*. Ακόμα, όμως, και εάν συνέβαινε κάτι τέτοιο, πάλι θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για δυο Mill.

14. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια νέα στρατηγική της κοινωνικής συναίνεσης. Η ικανοποίηση των οικονομικών συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων όχι μόνο δεν σημαίνει περιορισμό της πολιτικής εξουσίας των κυρίαρχων τάξεων αλλά αντίθετα αποτελεί μέσο πολιτικής «αποδιοργάνωσης» των πρώτων. Οι οικονομικές «θυσίες» που πρέπει να υποστεί το κεφάλαιο, και τις οποίες υπαινίσσεται ο Mill, εντασσόμενες σε ένα κατάλληλο ιδεολογικό πλαίσιο ήταν για την εξουσία ένας αποτελεσματικός τρόπος εκτόνωσης της κινηματικής δυναμικής της περιόδου και σταθεροποίησης της αστικής πολιτικής ηγεμονίας (βλ. γενικά Πουλαντζάς 1985: 15-20).

Βιβλιογραφία

- Berlin I., *Karl Marx, His Life and Environment*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1996.
- Biagini E., «British Trade Unions and Popular Political Economy, 1860-1880», *The Historical Journal*, vol. 30, n. 4, 1987, σελ. 811-840.
- Breit W., «The Wages Fund Controversy Revisited», *Canadian Journal of Economics and Political Science*, vol. XXXIII, no. 4, November 1967, σελ. 509-528.
- Dobb M., *Θεωρίες της Αξίας και της Διανομής*, Gutenberg, Αθήνα, 1976.
- Ekelund R. B., «A Short-Run Classical Model of Capital and Wages: Mill's Recantation of the Wages Fund», *Oxford Economic Papers*, vol. 28, no. 1, March 1976, σελ. 66-85.
- Evans M., «John Stuart Mill and Karl Marx: Some Problems and Perspectives», *History of Political Economy*, vol. 21, no. 2, 1989, σελ. 273-298.
- Forget E., «J. S. Mill and the Tory School: The Rhetorical Value of the Recantation», *History of Political Economy*, vol. 24, no.1, 1992, pp. 31-59.
- Hobsbawm E., *Η Εποχή του Κεφαλαίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης*, Αθήνα, 1996.
- Hollander S., «The Role of Fixed Technical Coefficients in the Evolution of the Wage-Fund Controversy», *Oxford Economic Papers*, vol. 20, no. 3, November 1968, σελ. 320-341.
- Hollander S., *The Economics of John Stuart Mill*, 2 vols, University of Toronto Press, Toronto, 1985.
- Hollander S., *Classical Economics*, Basil Blackwell Ltd, 1987.
- Kurer O., «Mill's Recantation of the Wages-Fund Doctrine: Was Mill Right, After All?», *History of Political Economy*, vol. 30, n. 3, 1998, σελ. 515-536.
- Marx K. *Μισθός, Τιμή και Κέρδος, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 2003.
- Marx-Engels Correspondance 1865: internet <http://www.marxists.org/archive/marx/letters/subject/organisation.htm>
- Marshall A., *Principle of Economics*, 8th Edition, Macmillan & Co Ltd, London, 1956.
- Μηλιός, Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση, Κριτική*, Αθήνα, 2000.
- Mill J. S., «Thornton on Labour and its Claims», στο *Essays on Economics and Society 1850-1979*, vol. V, Routledge & Kegan Paul, London, 1975.
- Mill J. S., *Principles of Political Economy*, 7th Edition, Augustus M. Kelley Publishers, New Jersey, 1976.
- Negishi T., «Comments on Ekelund "Mill's Recantation of the Wages Fund"»,

- Oxford Economic Papers, New Series, vol. 37, no. 1, 1985, σελ. 148-151.
- Negishi T., «Thornton's Criticism of Equilibrium Theory and Mill», *History of Political Economy*, vol. 18, n. 4, 1986, σελ. 567-577.
- Οικονομάκης Γ., Σωτηρόπουλος Δ., «Οι μισθοί στον Μαρξ: Μια διερεύνηση όψεων της μαρξικής προβληματικής στο Κεφάλαιο», *Θέσεις*, τ. 95, Απρίλιος – Ιούνιος 2006, σελ. 109-125.
- Pigou A. C., «Mill and the Wage Fund», *The Economic Journal*, vol. 59, no. 234, 1949, σελ. 171-180.
- Πουλιαντζάς Ν., *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Τόμος II, Θεμέλιο, Αθήνα, 1985.
- Ricardo D., *Ἀρχαία Πολιτικὲς ΟΜκονομίας καὶ Φορολογίας*, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, 1992.
- Rjazanov D., *Ο Μαρξ κι ο Ἐνγκελς Ὅχι Μόνο για Αρχάριους*, Γράμματα, Αθήνα, χ.χ.έ..
- Rubin I. I., *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Κριτική, Αθήνα, 1994.
- Samuelson P., «The Canonical Classical Model of Political Economy», *Journal of Economic Literature*, vol. 16, no. 4, 1978, σελ. 1415-1434.
- Schumpeter J., *History of Economic Analysis*, Oxford University Press, New York, 1994.
- Screpanti E., Zamagni S., *Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης*, Α' Τόμος, Τυπωθήτω, Αθήνα, 2002.
- Smith A., *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, Βιβλία I & II, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Stigler, G. J. "The Ricardian Theory of Value and Distribution", *The Journal of Political Economy*, Vol. LX, No. 3 (Jun.), 1956, pp. 187-207.
- Σωτηρόπουλος Δ., «Η Θέση του John Stuart Mill στην Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης. Μέρος I: Η κρίσιμη μετατόπιση από την ανάλυση των Smith και Ricardo και η διαμόρφωση του αναγκαίου βήματος προς το νεοκλασικό σύστημα», *Θέσεις*, τ. 95, 2006, σελ. 147-166.
- Taussig F. W., *Wages and Capital, An Examination of the Wages Fund Doctrine*, Augustus M. Kelley, New York, 1968.
- Tholfsen T., «The Intellectual Origins of Mid-Victorian Stability», *Political Science Quarterly*, vol. 86, no. 1, 1971, pp. 57-91.
- West E. G., Hafer R. W., (1978) «J. S. Mill, Unions, and the Wages Fund Recantation: A Reinterpretation», *Quarterly Journal of Economics*, vol. 92, no. 4, November 1978, pp. 603-19 (ανατυπωμένο στο Wood J. C., *John Stuart Mill, Critical Assessments*, Routledge, London and New York, 1991, σελ. 146-161).

Δημήτρης Σωτηρόπουλος και Γιώργος Οικονομάκης

Ψαλιδόπουλος Μ., Οικονομικές Θεωρίες και Κοινωνική Πολιτική, Η Βρετανική Προσέγγιση, Αίολος, Αθήνα, 2002.

